

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı və mübariz qərargahı – Gəncə

**HƏSƏNBALA
SADIQOV**

**Professor, AMEA Gəncə
bölməsi Diyarşünaslıq
İnstitutunda Azərbaycan
tarixi şöbəsinin rəhbəri,
tarix elmləri doktoru**

İlk paytaxtı və mübariz qərargahı Gəncə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tariximizin ən şanlı və qürurverici səhifələrindən biridir. Ümum-millî lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, Cümhuriyyətin yaratıcıları böyük tarixi xidmətlər göstərirlər: “Xalq Cümhuriyyətinin yaratıcıları – Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli Xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Usubbəyov, Həsən bəy Ağayev, Xalq Cümhuriyyətinin ilk Milli Şurasının bütün üzvləri, Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin üzvləri Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərirlər. Xalqımız onların xidmətlərini bu gün minnətdarlıq hissi ilə yad edir. Onların gördüyü işlər və əziz xatirələri Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır.”

İlk paytaxtı və mübariz qərargahı Gəncə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həm də XIX əsrin əvvəllərində işğalçı Rusiya imperiyası tərəfindən amansızcasına ləğv edilən dövlətçiliyimizin bərpa-sıdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman dünyasında ilk parlamentli respublika idi. Qadınlara seçib-seçilmək hüququ verdi. Məlum olduğu kimi, dünya xalqları içərisində Azərbaycan xalqının dövlətçilik indeksi çox yüksək, tarix yaratmaq və tarix yazmaq tarixi də çox qədimdir.

Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral inqilabından sonra Zaqafqaziyanın idarəsi üzrə xüsusi komitə, noyabrda isə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. Zaqafqaziya Rusiyanın Müəssisələr Məclisinə seçilmiş və bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra orada iştirak edə bilməyən nümayəndələri 1918-ci il fevralın 14-də Zaqafqaziya Seymini yaratdılar. Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan bir gün sonra, mayın 27-də Azərbaycanın istiqlalini elan etmək və ilk Azərbaycan hökuməti yaratmaq üçün Seymin 44 nəfər müsəlman nümayəndəsi Tiflisdə toplanır və Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərinə götürmək qərarına gələrək

özlərini Azərbaycanın Milli Şurası elan edirlər. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir. Milli Şura üzvləri “İstiqlal bəyannaməsi”ni hazırlayıb 28 may 1918-ci ildə Qafqaz canişini Mixayıl Vorontsovun sarayının böyük güzgülü zalında Azərbaycanın müstəqilliyini elan edirlər.

Xalq Cümhuriyyəti Tiflisdən dünya dövlətlərinə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə əlaqədar müraciət edir. Müraciətdə müvəqqəti paytaxt olaraq Yelizavetpol (Gəncə) şəhəri göstərilirdi. Bu onunla əlaqədar idi ki, Gəncədə milli qüvvələr qüvvətli və təşkil olunmuş vəziyyətdə olduğuna görə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin və ermənilərin təhlükəsinin qarşısını almaq mümkün idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tiflisdə olması o zamankı tarixi zərurətlə bağlı idi. Arxiv sənədlərində göstərilir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Tiflisdə olduğu müddətdə mövcud beynəlxalq və daxili vəziyyətlə əlaqədar olaraq torpaq itkisinə məruz qaldıq. Azərbaycan xalqının itirilən torpaqlara varislik hüququ bərpa edilməlidir.

1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət iki hakimiyyətliliklə səciyyələnirdi və istiqlaliyyət uğrunda mübarizə bu şəraitdə gedirdi. Azərbaycanın şərq hissəsində – Bakı və Bakı quberniyasında Bakı Xalq Komissarları Soveti fəaliyyət göstərirdi. Bölgənin qərb hissəsi isə (Gəncə və Gəncə quberniyası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli hökumətinin hakimiyyəti altında idi. Bununla əlaqədar olaraq kənd yerlərində fəaliyyət ən mühüm müsəlman güc mərkəzi olan Gəncə Milli Şurası təfəndən təşkil edilirdi. Bu da Azərbaycanın könüllü milis birliklərinə yerlərdə hakimiyyəti ələ almağa imkan verirdi. Bu fəaliyyətlər ən çox Gəncə Milli Şurası tərəfindən təşkil edilirdi.

Hökumətin Azərbaycanın tarixi paytaxtı Bakıya köçməsi bir sıra amillərin təsiri ilə mümkün deyildi. Bu, Bakıda hakimiyyətin Şaumyanın rəhbərliyi altında bolşevik-daşnak Bakı Xalq Komissarları Sovetində olması ilə əlaqədar idi. 1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Gəncədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini xalq yüksək rəğbətlə qarşıladı. Hökumət evinin önündə, tarixi Xan bağının qarşısında hökumət üzvlərinin Gəncəbasar camaatı ilə görüşü oldu.

Azərbaycana hərbi yardım göstərməklə əlaqədar Türkiyəni narahat edən cəhətlər yox deyildi. Gürcüstanın Almaniyaya ilə münasibətləri, şübhəsiz ki, Türkiyəyə məlum idi. Ona görə də Türkiyə Almaniyanın etirazına səbəb olmamaq üçün belə qənaətə gəlmişdi ki, Osmanlı imperator hökumətinin ordusu Azərbaycan könüllülərindən ibarət olan hərbi qüvvələrlə birləşdirilsin. Belə olardısı, Türkiyə və Azərbaycan hərbi qüvvələrindən təşkil edilmiş İslam Ordusu Almaniyanın etirazını aradan qaldıra bilərdi. Məhz buna görə də Türkiyə rəh-

Osmanlı ordusunun Qafqaz yürüşünü yaşamış və bölgədəki hadisələri ətraflı tədqiq etmiş müəlliflərə görə, "Azərbaycanda və Dağıstanda olan hadisələr türk əsgəri qüvvələrinin bu bölgələrə yürüş etməsini məcburi hala gətirmişdi. 1917-ci ilin martından başlayaraq Bakı və onun ətrafında olan yerlər bolşevik işğalı və hakimiyyəti altında idi. Erməni Şaumyanın rəhbərliyi ilə və çoxluğu ermənilərin təşkil etdiyi bolşeviklərin terror və qırğınları dözülməsi mümkün olmayan bir hal almışdı."

bərliyi türk ordusunun Qafqazda fəaliyyətini, əslində, müxtəlif əsaslarla qeyri-mümkün hesab edirdi. Ənvər Paşa İstanbulda M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşündə Türkiyənin maliyyə çətinliklərindən şikayətlənmiş, Azərbaycanda Türkiyə ordusunun hər ay 50 min lira, yaxud 1 milyon manat xərc tələb etdiyini demiş və israrla Azərbaycan Ordusunun yaradılmasını tələb etmişdir. Yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq Ənvər Paşa, ilk yardım kimi, Azərbaycana 2 milyon türk lirəsi həcmində borc da vermişdir.

Azərbaycana Türkiyə ordusunun daxil olması yalnız əks-qüvvələrin ciddi narazılığının meydana çıxmasına səbəb ola bilərdi. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan istiqlalının düşmənlərinə Türkiyənin "işğal aktından" danışmağa fakt verərdi. Ona görə də Nuru Paşanın komandanlığı altında olan Qafqaz İslam Ordusunun şəxsi heyətinin təxminən yarısı yerli əhəlidən təşkil olunmuş könüllülərdən ibarət idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncədə olduğu müddətdə 210-dan artıq hüquqi akt qəbul etmişdir. Bununla da tarixi ədəbiyyatda mövcud olan əsassız yanaşmalara – "cümhuriyyətin dövlətçilik üçün lazım olan hüquqi aktları hazırlaya bilmədilər" əsassız qınamalara cavab verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət arxivində mühafizə olunan sənədlər aydın şəkildə göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət idarəçiliyi işini yüksək səviyyədə təşkil edə bilmişdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən sentyabrın 16-na qədər çoxsaylı problemləri həll etmişdir. O, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizə aparmış, uzun illərdən bəri Rusiya müstəmləkəçiləri tərəfindən zorla, məqsədli şəkildə unudurulmuş dövlətçiliyimizi müasir dünya standartlarının tələblərinə uyğun yaratmağa çalışmışlar. Gəncədə Azərbaycan Xalq Cümhu-

riyyəti iyun böhranını yaşamışdır. İyun böhranının meydana çıxmasının səbəbi türk komandanlığı ilə olan anlaşılmazlıqlar olmuşdur. Müəyyən qüvvələr türk komandanlığına yaxınlaşmış, Nuru Paşanı əsassız olaraq inandıra bilmişdilər ki, güya Cümhuriyyət Rusiya bolşeviklərinin xəttini davam etdirir. Bu, Milli Şura ilə türk komandanlığı arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Nəticədə Milli Şura özünü buraxdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin II Kabineti fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk qanunvericilik fəaliyyəti respublika bayrağının müəyyən edilməsi ilə başlanır. 1918-ci il iyunun 21-də hökumətin yığıncağında qırmızı fonda ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduzlu bayraq Azərbaycanın bayrağı olaraq qəbul edildi. Özünəqaydı, islami dəyərlərə ehtiram demokratik respublikanın bayram günlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar tədbirlər görməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 27 iyun tarixli iclasında Nazirlər Soveti sədrinin "Bayram günləri haqqında" məruzəsi dinlənildi və hər həftənin cümə günü istirahət günü kimi qəbul edildi. Yenə həmin iclasda hökumət idarələrində dövlət dili haqqında məsələ müzakirə edildi. Qərarda qeyd edilirdi ki, türk dili (Azərbaycan dili-müəllif) dövlət dili olaraq qəbul edilir. Məhkəmə, inzibati və başqa sahələrdə səviyyəli kadrlar yetişənə qədər dövlət müəssisələrində, müvəqqəti olaraq, rus dilindən istifadə edilməsinə razılıq verildi.

AXC-nin ciddi, xüsusi ehtiyac duyduğu sahələrdən biri də hərbi qüvvələrin Bakı uğrunda mübarizəyə hazırlanması idi. Məhz buna görə də hərbi quruculuq hökumətin mühüm fəaliyyət sahəsi oldu. 1918-ci il iyunun 26-da Gəncədəki müsəlman korpusunun "Əlahiddə Azərbaycan korpusu" olması haqqında qanun verildi.

Torpaq məsələsinin həlli, yaxud tənzimlənməsi hökumətin fəaliyyətinin vacib sahəsi idi. Hökumətin 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarı ilə islahat haqqında verilən qanunun təsis yığıncağı çağırılana qədər fəaliyyəti dayandırıldı. Təsis yığıncağı çağırılana qədər xüsusi sahələrin və dövlət torpaqlarının zəbt edilməsinə son qoyuldu. Təsis yığıncağında müzakirə üçün materiallar toplanılması ərzaq nazirinə tapşırıldı. Torpaq komissiyalarının buraxılması və ya yenidən təşkili haqqında məruzələrin təqdimi tələb edildi. Nazirər Kabinetinin 30 iyun 1918-ci il tarixli iclasında nazirliklərin dəftərxanalarının təşkil edilməsi məsələsi ilə əlaqədar qərar qəbul edildi. Nazirliklərin ştat nomenklatu-

rası, maliyyə fondu müəyyən edildi.

1918-ci il iyunun 30-da Ağdam, Salyan, Bərdə, Qazax qəzalarında və digər yerlərdə ştatların yaradılması, mövcud özünüidarə sisteminin təşkili ilə bağlı nazirliyə tapşırıq verildi.

1918-ci ilin iyununda Azərbaycan hökuməti qanunvericilik sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. 1918-ci il iyunun 3-də "Azərbaycan hökumətinin xəbərləri" adlı dövlət mətbuat orqanının nəşri təşkil edildi. 1918-ci il iyunun 1-də Nazirlər Kabinetinin iclasında Yollar nazirinin məruzəsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində Bakı vaxtı əsas vaxt kimi qəbul edildi.

1918-ci il iyunun 6-da köçkünlər tərəfindən sahsız buraxılmış əkinlərin qeyd alınması, imkan olan yerlərdə məhsul yığımının təşkili və bu sahələrə qoruyan şəxslərə veriləcək mükafatın müəyyənləşdirilməsi üçün komissiya yaratmaq Daxili İşlər, Maliyyə və Ərzaq nazirliklərinə tapşırıldı. 1918-ci il iyunun 7-də yerlərdəki bütün milli komitələri buraxaraq Azərbaycan Respublikasının hakimiyyət strukturlarını yaratmaq Daxili İşlər Nazirliyinə həvalə edildi. Bununla yanaşı, 5 iyulda Gəncə dairə məhkəməsi nəzdində hərbi məhkəməni təşkil etmək Ədliyyə Nazirliyinə tapşırıldı.

Demokratik Respublika hökumətinin ilk tədbirlərindən biri də sərhədlərin mühafizəsi və qaçaqmalçılıqla mübarizə oldu. Bu məqsədlə Qazax qəzasının Salahlı və Poylu mühafizə məntəqələrinin təşkil edilməsi 12 iyul 1918-ci il tarixli qərarla Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırıldı. "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanun layihəsi Azərbaycan hökumətinin 14 iyun 1918-ci il tarixli iclasında müzakirə edildi. 1918-ci ildə erməni hərbi birləşmələri müsəlmanlar üzərində soyqırımını aktı həyata keçirmişdilər. Məhz buna görə də Azərbaycan hökumətinin 15 iyul 1918-ci il tarixli iclasında Xarici İşlər Nazirliyinin müsəlmanlar və onların əmlakı üzərində zorakılıqları tədqiq etmək məqsədi ilə Fövqəladə Komissiya yaratmaq haqqında məruzəsi dinlənildi. 1914-cü ildən keçən müddət ərzində ermənilərin qəddarlığı, müsəlmanlara qarşı soyqırımını öyrənmək üçün Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.

Bakı XKS-nin Gəncəyə yürüşü ilə əlaqədar Azərbaycan hökumətinin ilk tədbirlərindən biri hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. 1918-ci il iyunun 23-də Azərbaycan hökuməti hərbi vəziyyət elan etdi. Hərbi vəziyyət haqqında qanunda qeyd edilirdi ki, sülh vəziyyəti qurtarmışdır. Cinayətkarlıq əməllərinin istintaqı hərbi məhkəmədə müha-

ribə dövrünün qanunları ilə aparılacaq. Hərbi vəziyyət haqqında qanunda Rusiyada 1914-cü il iyunun 30-da qəbul edilmiş hərbi məhkəmə qanunları əsas götürülürdü. Lakin ordu məhkəməsinin qərarı Azərbaycan hökuməti adından çıxarılırdı. 1918-ci il iyunun 26-da diviziya statusunda hərbi korpusun yaradılması barədə qərar qəbul olundu və Azərbaycanda milli ordunun təməli qoyuldu. Avqustun 1-də isə AXC-nin Hərbi Nazirliyi təsis edildi.

Gəncədə yerləşən Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun 22-dəki iclasında Transqafqaz Seyminin başladığı bir sıra islahatların dayandırıldığını bildirdi. Transqafqaz Seymi qısamüddətli hakimiyyəti dövründə torpaq haqqında islahat keçirməyi planlaşdırmışdı. Qeyd olunan islahat hökumətin ağır vəziyyətində mövcud münasibətləri daha da kəskinləşdirirdi. Məhz buna görə də əlavə problemlərin qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti torpaq islahatı ilə bağlı bir sıra məsələlərin dayandırıldığını bildirdi. Bu tədbirlə sahibkar və dövlət torpaqlarının kəndlilər tərəfindən tutulmasının qarşısı alındı, islahatın keçirilməsində aparıcı orqan olan torpaq komitələri ləğv edildi. Azərbaycan hökuməti 22 iyun tarixli iclasında feodal torpaq sahibliyinin bərpası sahəsində də bir sıra addımlar atdı. Bundan başqa, 1917-ci ildə ləğv edilmiş 1912-ci il 20 dekabr tarixli qanunu ilə xan və bəylər üçün müəyyən edilən vıkup (pay torpağı üçün ödənen pul) pulu da bərpa edildi.

Tarixi mənbələrdən də görünür ki, hətta ən demokratik dövlət belə, ətrafında olan rəqiblərdən sığortalanmayıb. Zaman maşını ilə 1918-ci ilə səyahət etsək, görərik ki, Cümhuriyyətin düşmənləri gizləndə, maskalanmış halda fürsət gözləyirdilər. Bu gün də o qüvvələr niyyətlərindən əl çəkməmişlər. Buna görə də XX əsrin sonunda qazanılmış müstəqil dövlətçiliyimizin bərpası olan Azərbaycan Respublikasını hər birimiz əl-ələ verib son damla qanımıza qədər qorumalıyıq. Ona görə ki, ümummillə lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “azad, milli azadlıq şəraitində yaşamaq, müstəqil olmaq, müstəqil, azad dövlətdə yaşamaq hər şeydən əzizdir, üstündür.”

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Osmanlı türkləri ilə Qafqaz türkləri arasındakı tarixi qarşılıqlı kömək məsələlərinə yeni şəkildə yanaşdı. Azərbaycan türklərinin I Dünya müharibəsi illərində Anadolu türklərinə köməyinə aid yeni sənədləri elmi mübadiləyə daxil etmişdir. İki qardaş xalq arasında qarşılıqlı yardım konsepsiyasını irəli sürmüş

və hadisələrin gedişi fikirlərimizi təsdiq etmişdir. Tarixin sərt dövrlərində qardaş xalqlar heç bir təhlükəyə baxmadan bir-birinə köməklik ediblər, edirlər və tarix durduqca edəcəklər.

Azərbaycan tarixinin çox vacib məsələlərindən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən özəli paytaxtımız Bakının azad edilməsi ilə əlaqədardır.

Qafqaza gəldikləri gündən tariximizin bütün məsələlərində ermənilərin düşmənçəsinə yazılan dəst xətləri vardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Gəncədə ermənilərin dağıdıcı fəaliyyətinə qarşı mübarizə aparmışdır. Azərbaycan üçün erməni məsələsi milli münasibət məsələsi deyildir, Azərbaycan dövlətçilik tarixində ermənilərin iştirakı nə ilə əlaqədardır? Nə zaman ki Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsd hazırlanır, orada erməni mütləq çox və ya az dərəcədə iştirak edir. Dünən çar cəlladı Sisyanov Cavad xana qarşı Gəncə üzərinə hücum edəndə sağ-solunda fırlanan, ona qalanın yollarını göstərən Aşot kirvənin tarixi “xidmətinə” – xəyanətini unutmamalıyıq.

Burada bir neçə məsələyə yanlış bucaq altında baxıldığından ermənilərin rus çarizmi, o cümlədən Bakı Soveti ilə münasibətlərinin mənbələri düzgün göstərilməmişdir. İlk olaraq qəbul edilməlidir ki, o zaman türk-silah edilərək yox olmaq vəziyyətində ermənilər deyil, azərbaycanlılar olmuşlar. Ermənilər, digər tərəfdən, Bakı Sovetinin dəstəyi ilə müdafiə vəziyyətində deyil, hücum, azərbaycanlılara qarşı qırğın tədbirləri həyata keçirməkdə idilər. Onların Rusiya ilə, o cümlədən Bakı Soveti ilə olan ittifaqları özlərini yox olmaqdan qurtarmaq üçün deyildi, Qafqazın başqa bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycan quberniyalarını da azərbaycanlılardan, müsəlmanlardan təmizləmə tədbirini həyata keçirməyə çalışırdılar.

Osmanlı dövlətinin Azərbaycana köməyinin xarakteri Avropa dövlətlərinin müxtəlif ölkələrə göstərdiklərindən çox fərqli idi. Bu məsələni Yusuf Hikmət Bayurun ifadəsi çox düzgün şərh etmişdir: “Əslində, Osmanlı dövlətinin Qafqaz yürüşünün məqsədi orada qalmaq deyil, müstəqilliyini yeni elan etmiş Azərbaycanı bolşevik-erməni ittifaqından qorumaq idi. Osmanlı qoruyuculuğu soy və din birliyinə əsaslanan bir yardımçılıq və siyasi baxımdan ayağa qaldırmaqdır.”

Əgər o dövrlə əlaqədar qaynaqlarla tanış olsaq, aydın olar ki, 1918-ci il iyunun əvvəllərində Bakı XKS-nin Gəncə ilə əlaqədar tədbirlərinin sərtləşməsi, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş dəhşətli

cinayətlər Leninin ssenarisi ilə həyata keçirilmişdir. Bu faktın açıqlanması istiqlalımıza qarşı mübarizədə Leninin payını faktiki olaraq müəyyən etməyə imkan verir.

1918-ci il iyunun əvvəllərində Bakı XKS-nin Gəncəyə yürüşünün ideoloji və faktiki hazırlanmasında Leninin müstəsna rolu olmuşdur. Lenin tez-tez Şaumyanla əlaqə saxlayır, onu Gəncə yürüşünü həyata keçirməyə inadla istiqamətləndirirdi. O, Şa-

umyandan ehtiyatlı diplomatiya tələb edirdi. Görəsən Leninin qanıçən Şaumyanı 1918-ci il iyunun əvvəllərində ehtiyatlı diplomatiyadan istifadə etməyə çağırışı nə ilə bağlı idi?

Bu faktı aydınlaşdırmaq üçün bir-birinə qarşı olan tarixi qaynaqları müqayisə etmək lazım gəlir. "Həqiqət faktlar qarşılaşdırılanda aşkar olur" kəlamı özünü doğruldur. Leninin məsləhət bildiyi ehtiyatlı diplomatiya gizli hərəkət etmək şəraitində qarşı tərəfə fakt verməmək, onlara qəfil zərbə vurmaq, fakt qarşısında qoymaq, öz əməllərini Azərbaycan hökumətinin adına yazmaqdan ibarət idi. Lenin tez-tez Şaumyanın "möhkəm və qəti" siyasətinə məftun olduğunu bildirirdi. Şaumyanın möhkəm və qəti siyasəti Azərbaycan istiqlalının qatı düşməni olmasında, həmin düşmənçiliyi bütün mümkün vasitələrlə həyata keçirilməsində idi. Sovet Rusiyası Bakı XKS rəhbərlərinin diqqətini belə bir reallığa cəlb etməyə çalışırdı ki, Qafqazla əlaqədar xarici dövlətlər arasında ciddi ziddiyyətlər var. Bununla əlaqədar qeyd edilirdi ki, yalnız bu ziddiyyətlər bizi xilas edə bilər. Daha sonra Gəncəyə yürüş etmək üçün Gürcüstanla əlaqəyə girməyin lazım olduğu Şaumyana xatırladılırdı.

Uzun illər tarixi ədəbiyyatda 1918-ci il iyunun əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusən Bakı ilə əlaqədar hadisələrin aydınlaşdırılmasında bolşevik metodundan – günahı əks-tərəfin üstünə yıxmaq metodundan istifadə edilmişdir. Bu həm də bir sıra digər cəhətləri aşkar etməyə imkan verir. Gəncə üzərinə hücumla hazırlanan Bakı XKS qələbəyə əmin deyildi. Ona görə ki, yürüşü hazırladığı dövrdə məğlubiyət variantını da nəzərə alaraq, bu dəfə "şər deməsən, xeyir gəlməz" kəlamına inanmaq istəmiş, Bakı ilə əlaqədar açıqlanmasına ehtiyac duyulan reseptləri hazırlamışdılar. Gəncəyə yürüş, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, çox gərgin vəziyyətdə həyata keçirilməli idi. Burada uğursuzluq baş verdikdə Leninin reseptini həyata keçirmək ehtiyat planı kimi saxlanılırdı. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Sovet Rusiyası Bakı neft mədənləri ilə əlaqədar "ya mənim, ya da heç kəsin" mövqeyindən çıxış edirdi. Bütün variantlarda almanların, türk-

lərin, ingilislərin Bakıya gəldiyi təqdirdə Bakı nefti Sovet Rusiyasının əlindən çıxırdı. Bolşevik mətbuatı "dəlinin yadına daş salmaq" məntiqindən çıxış edir, analoji hallar göstərirdi. Qeyd edirdi ki, alman qoşunları I Dünya müharibəsində Novorossiyskə yaxınlaşarkən Qara dəniz dənizçiləri gəmilərini batırmışdılar. Bakı fəhlələri də, vəziyyət tələb edərsə, Novorossiysk dənizçilərindən nümunə götürər və Bakıda neft ehtiyatlarını məhv edib mədənləri partlada bilərdilər.

Gətirilən faktdan görünür ki, Bakı fəhlələri neft mədənlərini məhv edər fikri Leninin məsləhəti ilə Bakı XKS-nin gizli planı idi. O vaxt Şaumyan Leninə bildirdi ki, uğursuzluq baş verdikdə "onda sizin resepti həyata keçiririk". Şaumyan bu fikrin Leninin cinayətlərini açdığını bilsəydi, reseptin faş olunmasına imkan verməzdi. Bəs, Leninin bir kitabxanalıq əsərlərində reseptin Bakı neft mədənlərini məhv etmək planını açmaq üçün faktlar yoxdurmu? Var!

Doğrudan da, 1918-ci ilin iyununda Bakı neft mədənlərini məhv etmək haqqında Leninin məktublarında müxtəlif məqamlarla əlaqədar istifadə edilmiş fakt və göstərişlər kifayət qədərdir. Bakıda

neft ehtiyatlarının türk "işğalçılarının" əlinə keçməsinə yol verməmək üçün Lenin Şaumyana göstəriş vermişdi ki, əgər Bakı əldən verilərsə, iri neft müəssisələri məhv edilsin. Leninin məktubuna cavab olaraq Şaumyan yazırdı: "Hərgah Bakını qoruyub saxlamaq mümkün olmazsa, onda biz sizin resepti həyata keçirərik". Deməli, Şaumyan Bakının neft mədənlərini məhv edilməsi ilə əlaqədar reseptin icraçılarına "biz" deyirdi. Yəni o, Bakı Xalq Komissarları Sovetini nəzərdə tuturdu.

Bakı Xalq Komissarları Soveti Gəncə üzərinə hücum əmri verərkən artıq müəyyən hərbi qüvvəyə malik idi. 1918-ci il iyunun əvvəllərində Bakı Xalq Komissarları Soveti əsgərlərinin sayı 18 minə çatmışdı. Onun 19 atıcı batalyonu var idi. Bakı XKS çəkinmədən, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, "Yaşasın vətəndaş muharibəsi!" şüarını irəli sürərək Gəncə üzərinə hücumu keçmişdir.

1920-ci il aprel işğalının baş tutması və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hazırlanan ssenaridə də ermənilərə xüsusi yer ayrılmışdı. Lenin, Stalin və başqa bolşevik rəhbərləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqavimətini azaltmaq üçün Qarabağ kartından istifadə ediblər. Ssenarinin məz-

munu bundan ibarət idi ki, "ermənilər bolşeviklərə sədaqətini isbat etmək üçün" Qarabağın hər yerində üsyana qalxacaqlar. Üsyanın əhatəsi geniş olduğundan və ermənilərin xislətindən xəbərsiz olduqlarından bütün hərbi hissələri Qarabağa göndərdilər. XI Qızıl Ordu hissələri heç bir müqavimət görmədən ölkəni işğal etdilər.

Bakı XKS-nin hərbi qüvvələrinin Gəncə istiqamətində irəliləməsi Lenini yeni hərbi yardım göndərməyə sövq etdi. 1918-ci il iyunun 23-də S.Ter-Qabrielyan özü ilə birlikdə Moskvadan 13 təyyarə və çoxlu başqa hərbi ləvazimat gətirdi. Sovet Rusiyasından gətirilən silahlar və zirehli avtomobillər dəstəsi dərhal cəbhəyə göndərilmişdi.

Mübariz qərargah olaraq Qafqaz İslam Ordusu Cümhuriyyət əsgərləri ilə birlikdə çox ağır bir vəzifəni yerinə yetirdi – Bakını erməni bolşevik qüvvələrindən xilas etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Bakıda işə başladı. 1920-ci il 28 aprel işğalı ilə beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pözan təcavüzkar sovet qoşunları yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini deyil, istiqlal ruhunu da işğal etdi.